
Esztétika és antropológia határán, Hermann Broch és a derengési állapot

The Stream of Consciousness as Anthropological and Aesthetic Principle

Prof. Dr. Kiss Endre DSc
ELTE, OR-ZSE
andkiss@hu.inter.net

Initially submitted March 10, 2017; accepted for publication April 7, 2017

Abstract

Through the introduction of the " *stream of consciousness* " as an interfield between conscious and unconscious, the novelist Hermann Broch legitimizes the continuous use of the " inner monolog " which has been attacked ideologically, under others, by the Lukács of the stalinist period as "anti-realistic".

The " *stream of consciousness* " is then not only the psychological reality of the world state universal human condition but it also revolutionizes the role of the narrator in the novel or in the epic. Broch's remarkable merit is that he has found an aesthetic realization of this new universal human condition. The poet is also in the concept "omnisciently", he is however so in a perfectly new sense.

Hermann Broch argued profoundly with Sigmund Freud in every stage of his life course. Despite his general critical attitude and exceptional spiritual demands, he accepted the truth of the psychoanalysis not only in theory.

The fact that "sleepwalking", in Broch's concept of the polyhistoric novel and the " stream of consciousness" in the mass psychology, marks a new common basic behaviour, is clear and becomes almost the basis of the departure of Broch's analysis of this new world state.

Through the introduction of the " stream of consciousness" as an interzone between conscious and unconscious, the novelist Hermann Broch legitimizes the continuous use of the "inner monolog".

It becomes firstly visible, how excellently Broch can solve the so crucial problematic of the relation between individual and mass as well science-theoretically as real-causal.

It becomes evident how Broch creates a whole new image of the person, which is to be characterized most adequately as well social-ontologically as psychologically with the stream of consciousness and which can substantiate directly Hermann Broch's literature theory and novel aesthetics.

It becomes clear in this context how this mass psychology does not occur without any philosophy of history and cultural critic.

And fourthly, Hermann Broch succeeds to maintain the knowledge-sociological continuity to the problematic of the right and wrong consciousness through his mass-psychological model.

Keywords: stream of consciousness, day-dreams, taboo, internal (interior, inner) monologue, foreign consciousness, narrative mode, Broch, Kafka, Joyce, Endre Kiss, writer's omnipotence, legitimation, false consciousness, C.G. Jung, deology, archetypes, pathology, psychiatry

Kulcsszavak: derengési állapot, tabuizálás, belső monológ, idegen tudat, narratív funkció, Broch, Kafka, Joyce, Kiss Endre, írói mindentudás, legitimáció, hamis tudat, ideológia, Jung, ösképek, patológia

A „derengési állapot”, legáltalánosabban szólva sajátos emberi valóság, mely korántsem egyszerű feltételek között, korántsem magától értetődően válhat a pszichológia vagy az irodalmi ábrázolás tárgyává, de akár médiumává is.

Önálló tárgyi körének meghatározásához hozzájárul a *tabuizálás* jelenségével való összevetés is. A derengési állapot létformája független a mindenkori tabuk hálózatától, miközben korántsem mondható hogy a tabuk ellenére jött volna létre. Ebből következik, hogy létét nem is lehet tabutörésként értelmezni, jöllehet, arra sincs biztosíték, hogy a derengési állapot nem metszi át akaratlanul a tabuk hálózatának erővonalait.

Irodalomelmélet és tudásszociológia határvonalán jelenik meg az a kérdés is, vajon a derengési állapot nem érintkezik-e a *hamis tudat* jelenségével. Szigorúan tudásszociológia értelemben fel lehet fogni a derengési állapotot, mint a hamis tudat valamiféle kivételes és egyben szokatlan hullámhosszon való megjelenését. Mégis nyilvánvaló, hogy egy ennyire szigorú tudásszociológiai megközelítés aligha lehet termékeny pszichológiai vagy irodalomelméleti szempontból. Abban a pillanatban ugyanis, amikor e legszigorúbb megközelítés felől visszatérnénk e tudat tartalmainak elemzésére, a derengési állapot spontán és véletlenszerű tartalmai semmiféle alapot nem adnának arra, hogy azokat önálló elemzés tárgyává téve e mozzanatok alapján valamely konkrét tudat tárgyilag meghatározott hamis tudatbeli tárgyaként értelmezze azokat. Ebből az is következik, hogy a derengési állapot tudattartalmai nem ütik át „fölfelé” az ideológia határvonalát, azaz a derengési állapot nem értelmezhető ideológiaként se.

Meglepetést okoz, hogy nem építhető ki közvetlenül út a derengési állapot és a *tömegelektan* között sem. Magát a derengési állapot fogalmát használja ugyan Broch tömegek magatartásának elemzésére, de alaposabb vizsgálat után mégsem találunk e két szférát relevánsan összekötő szálakat. Ebben az összefüggésben több lehetőségre is gondolhatnánk, így például arra is, hogy az ember elveszíti egyéniségét a tömegben, ezért ez is lehetne egyik oka e hiánynak. Gondolhatnánk továbbá arra is, hogy a tömeg szerkezetileg sem nem kerülhet bele a permanens belső monológ alanyának helyzetébe, ez számára lehetetlen is lenne.

Mindenesetre van okunk csodálkozni!

Egyrészt azon, hogy milyen könnyen adja meg magát Broch ebben a helyzetben, azzal, hogy *kísérletet sem tesz az irodalmi ábrázolás* alapjává megtett derengési állapot és a *tömegek magatartását* meghatározó derengési állapot egymással való közvetítésére. Összefügghet ez talán elméletalkotó tevékenységének polihisztorikus karakterével is, amely megengedi neki, hogy ne járja végig mindenkor egy-egy probléma szisztematikus kiteljesítésének útját. Másrészt a tömegek oldaláról is felvethető ez a hiány, hiszen éppen a tömegelektani

hullámlásában résztvevő egyén támaszkodhat legjobban belső, szubjektív, derengési állapotának folytonosságára, azaz talán éppen ez az a *valóságos hely* is, amelyen a tömeg- és az egyéni lélektan egy közös folyamatban találkozhatnak.

Ezzel Broch arról is lemond, hogy a kettő közül, akármelyik irányban is, az egyik megközelítést a másik illusztrációjává tegye. Lemond arról, hogy az *író* Broch a *tömegpszichológus* Broch illusztrációját szolgáltassa, vagy netán megfordítva, a *tömegpszichológus* Broch keresse a maga belletrista illusztrátorát az *író* (és teoretikus) Brochban.

Nincs kapcsolatban az irodalmi ábrázolás alapjává tett derengési állapot a *nyitott* és *zárt* gondolkodás egyik konkrét broch-i megjelenési formájával sem. Ez ismét azt jelenti, hogy a derengési állapot egyik lehetséges elméleti koncepciónak sem lesz illusztrációja, de azt is jelenti, hogy metaforikusan szólva, a derengési állapot olyan (szélsőséges) mélységben válik megjeleníthetővé a tudatáram hullámain, hogy az nem transzponálható fel tárgyilag *magasabban szervezett objektivációkká*.

Az irodalmi műveket meghatározó derengési állapot mindenképpen mutat jelentékenyebb kapcsolatot az *ösképek* elméletével, s ezen belül is elsősorban *Jung* tudatalattijával. Ebben az összevetésben az előtt a nehéz döntés előtt állunk, hogy ezt a kétségtelen közelséget közvetlenül nyílt Jung-hatásnak tekintsük-e, amire igen sok tény és dokumentum utalhat, de megtehetjük azt is, hogy Broch kreativitását érdemileg önállóan tegyük meg az *ösképek* primér létrehozójának.

Broch saját terminológiája szinte hemzseg ettől a fogalomtól, illetve e fogalom változataitól. Szó van „*ösképek*”-ről, „*kristály-ösképek*”-ről, az „*összes kép álomerejé*”-ről, a „*megtestesülés megtestesülése*”-ről, az „*összes hang ösképe*”-ről, az „*összes forma formájá*”-ról, az „*ösképpel megjelenő kép*”-ről, az „*összes kép ösképe*”-ről.

Egyrészt nyilvánvaló, hogy Broch igen intenzíven érdeklődik Jung iránt. Ebben az értelemben nehezen lehetne érvelni a közvetlen hatástörténet tézise ellen. Fontosabbnak látszik azonban ennél két másik, igazán broch-i elem: az egyik következik saját írói és regényelméleti fejlődéséből, a polihisztórikus regénynek az úgynevezett esszenciális regénybe való átmenetéből.¹

A jung-i változat tehát egy szerves, belülről diktált, s persze történelmileg is motivált fejlődés valamelyik stádiumában lép előtérbe.

A második broch-i elem a *közvetlen kreativitásé*, az a sajátos differencia, amely ugyan minden bizonnyal jung-i eredetű, ezt az eredetet Broch egyáltalán nem akarja letagadni, de az *ösképek*-elmélet Broch írói műhelyében művet konstituáló, *önálló irodalmi formává, ezen belül alakpoétikává* válik, jóllehet nyilvánvaló a különbség a jung-i kiinduló pontok, a jung-i elmélet normál értelmezése és a broch-i derengési állapot között.

Nem az első eset (s nem is csak Broch pályafutásában), hogy új kognitív mozzanatok új irodalmi, esztétikai és érzéki ábrázolásba átmenő újításokhoz vezetnek.

Nagyon hasonló ez ahhoz, amit Broch például Joyce-szal tesz: rendkívül láthatóan, mindenki számára követhetően, egyenesen deklaratívan jelenti be, hogy ő Joyce követője, miközben a meghirdetett hatástörténeti kapcsolat mellett maga a mű, az esztétikai produkció teljesen önálló, és senkiben sem keltheti a másodlagosság érzetét.

¹ Ld. részletesen: Kiss (1977)

Úgy gondoljuk, hogy Broch-nak ez a valóságos viszonya a példaképeihez, s e viszony megjelenítése magában a műben is (nem beszélve a művet körülvevő esztétikai, esszéisztikus vagy akár egyenesen a promóció céljait szolgáló művekről) Broch életművének különleges sajátossága.

A derengési állapot átmeneti meghatározása már tartalmazza, hogy az ilyen állapot *mindig konkrét*, mindig egy *konkrét* lelkiállapot megjelenése, amelynek nyelvi formájában nem különíthető el a tárgyi és az írói mozzanat.

Az irodalmi műben ez természetesen paradoxon. Egyik megjelenése annak a számos paradox vetületnek, amelyeket a derengési állapot irodalmi jelentősnövekedése előidéz.

Definíció szerint nem jelenhet meg az írói kéz nyoma, a gondolati rekonstrukció, derengési állapot aktuális metszete maga a közvetíttelen valóság, *a testet öltött „ez van”*, ami ráadásul csak így, azaz mint „valóság” felel meg definíciójának.

Másutt részletesen tárgyaltuk azt a paradoxont is, hogy a derengési állapot egy meghatározott mértéknél intenzívebb bevonása az ábrázolás stratégiájába, feleslegessé teszi, ellégiesíti az írói funkciót is.²

A derengési állapotot egyrészt az író írja meg (s ezért az irodalmi szöveg és az irodalmi szféra része), de a másik oldalon a leírásnak azt kell bizonyítania, hogy ez az állapot tőle érdemileg független valóság, azaz éppen, hogy nem „irodalmi”, az „irodalom”-nak kell tehát ebben metszetben bizonyítania, hogy ő „nem irodalom”, ő maga csak médium, rajta keresztül egy másik tudat találja meg a maga közvetlen megnyilvánulását.

Jelen pillanatban akár még zavarban is lehetünk a derengési állapot irodalmi ábrázolásával. Hiszen ezzel a tárggyal, ebben a közegben a legitim jogosítvány birtokában lévő író úgy terjeszti ki saját jogosítványait, hogy az olvasónak azt kell éreznie, hogy ebben a pillanatban az irodalom nem is létezik, hiszen az olvasó tudata kerül közvetlen érintkezésbe egy másik személy tudatáramával – s ennek a találkozásnak a sajátosan esztétikai karaktere még egyáltalán nincs bizonyítva.

Teoretikusabban kifejezve, ez igazi dialektika. Irodalomelméletileg tekintve egyike azoknak a irodalmi innovációknak, amelyek radikálisan változtatták meg az addigi írói szerepértelmezést.

Nem az első problémakör ez, amelyben Broch a vele oly annyiban különböző Brechtel kerül egy csoportba, aki a maga elidegenítő technikájával ugyancsak kilép az addig elfogadott irodalmi legitimáció köréből. Nyilvánvalóan nem a konkrét szemlélet, de a szigorúan elméleti szempont fűzi össze ezt a lépést a *szecesszió* művészetalakító eljárásával is, amelyben a festő tudatosan lép ki az őt addig legitimáló, addig megkérdőjelezhetetlennek tartott perspektívából, és (adott esetben) két dimenziósan ábrázolja azt, amit az addigi perspektíva három dimenziósan ábrázolt. Innentől már valóban csak egy lépés a *programzene* kérdése, amelyben a zeneszerző ugyancsak kilép az őt addig legitimáló előírások hálójából, amely szerint nem lehet nyelvi médiumban értelmezést adni a zenének, s *saját maga fogalmazza meg előzetesen*, nyelvi- fogalmi módon, egy-egy részlet konkrét tárgyát.

Figyelemre méltó, hogy milyen sokszoros *mikro-viszonyok* keletkeznek a derengési állapot felértékelődésével.

² Kiss Endre, 2014.

Három tudat kerül egymással kapcsolatba. A közvetítő (lehet az egyik szereplő és csak rajta keresztül az író, de lehet közvetlen az író is) olyan közel kerül egy másik tudathoz, hogy annak tartalma közvetlenül megnyílik számára. E kapcsolatot az olvasó egészíti ki azzal, hogy ő is bekapcsolódik ebbe a tudatáramba (de az is előfordulhat, hogy az író eleve két derengési állapot egymáshoz való kapcsolódását ragadja meg, így nem három, de négy alap-szereplő tudata kerül a közvetlen érintkezés viszonyába).

A derengési állapot irodalmi ábrázolásának rendre megfigyelhető *kivételes intenzitása* e három (négy) tudat kölcsönhatásának intenzitásából származik. A tudatok közötti határok megszűnése már önmagában is katartikus élmény, a beleérzésnél eleve összehasonlíthatatlanul több, a személyiség kiterjesztését jelenti, és egyben a másik tudat visszaáramlását is a saját tudatba.

Igen távolról kirajzolódik itt Broch társadalomlélektanának egyik alapkettőssége, az *én kitágításának* és *beszűkítésének* kettőssége. Az írói szerep feloldódásával együtt járó új típusú azonosulás mindenképpen a személyiséget új módon gazdagító én-kitágulással azonos.

Pozitíven tünteti ki a derengési állapot ábrázolásának útját az a tény, hogy ez a kitágítás, gazdagodás, ami esetleg további, a katarzisa emlékeztető hatással is járhat, *egyáltalán nem fogalmi természetű, s nem absztrakció.*

Egy ilyen lehetséges absztrakció (s említhetnénk lehetséges, már klasszikussá is vált példákat az allegorikus ábrázolástól Brechtig) mindenképpen szegényítené a teljes emberi valóságot, amennyiben az allegorikus elvonás folyamatában kiemelt jegyek *definíció szerint* szükségszerűen eltűnésre ítélik többieket.

Érdekes határterülete ennek a problémának a *patológia* kérdése is. Ez azért van így, mert az egyes tudatok elkülönítését, az egyik tudatnak a másik tudathoz való viszonyát a *társadalmi érintkezés* eleve (azaz már az irodalmi műtől függetlenül is) igen konkrét és pontos szabályai írják elő. Ezért a derengési állapot, a derengési állapot kommunikálása vagy a derengési állapot érzékelése könnyen patológikus jelensége részévé is válhat.

Annak ellenére tehát, hogy a derengési állapot valósága és irodalmi ábrázolása egyáltalán nem csap át a patológiába, annyi bizonyos, hogy a két tárgy felmutatja a tartalmi *izomorfia* jegyeit. Az írói szerep megváltozó szerepének felvillantása után nagyon is logikussá válik az a kérdés, hogy saját szerepének ilyen nagyságrendű módosítása során/után vajon hogyan legitimálja az író azt a szelekciót, hogy pontosan mely tartalmak fogalmazódnak meg (az ő szövegében) egy másik tudat derengési állapotában.

A klasszikus fikció alapkérdésének új változata ez.

Az eddigi (és legitimnek tekintett) írói szerep megrajzolta az adott szereplő világszerűségének összes szükséges összetevőjét: a szereplő korát, helyzetét, társadalmi szerepét, személyes vonásait. E horizont előtt azok a fiktív mondatok, melyek a műben megfogalmazódtak, eleve *magától értetődő* kvázi-legitimációval rendelkeznek, s ez a megírás színvonala, a kritika ítélete és az olvasó érzései szerint akár át is alakulhatott valóságos legitimációvá (az olvasó elfogadhatta a fikciót akár valóságnak is).

Ez volt a fikció alapmintája.

Nyilvánvaló, hogy mindez a derengési állapotra nem lehet érvényes. A derengési állapotban áramoltatott tudatáram nem feltétlenül szilárdul meg, nem hatol vissza feltétlenül az író által

felvázolt életvilág tartalmaira, hiszen ugyanazokkal a kvázi-reális meghatározásokkal rendelkező szereplőnek éppen tudatárama lehet egyik napon más, mint a másik napon.

Ebből is kiviláglik, *mekkora valóságos írói kockázat* a derengési állapot középponti írói ábrázolásnak való kiválasztása.

Azzal sem lehet érvelni, hogy az egyik író művészileg jobban fogalmazza meg az egyik szereplő derengési állapotát, mint egy másik író a másik szereplőét, hiszen imént állapítottuk meg, hogy a derengési állapot gyökeresen redukálja, esetleg eliminálja is az író szerepet, hogyan is tehetnének ilyen körülmények között függetlenné a derengési állapot esztétikai sikerét a művészi ábrázolástól.

Úgy tűnik a kanti *intelligibilitás* esztétikai problémája termelődik itt újjá, hiszen ez olyan „szép”, amely csak a tudat egy intelligibilitás szférájában realizálódhat.

Természetesen ez a kanti megoldás a maga közvetlen formájában nagyon eltávolít minket egy tetszőleges konkrét korszaktól és a tetszőleges konkrét irányoktól.

Valamivel közelebb maradunk azonban ezekhez, ha megpróbálkozunk az *idegen tudat* filozófiai problémájának felidézésével. Tanulságos, s talán nem is csak véletlen, hogy a XIX. század második felében az idegen tudat, a másik tudat a filozófia fejlődés egyik kulcsproblémája volt.

Ez a kulcsprobléma érintkezett a saját tudat filozófiai szerepével, hiszen ha a saját tudatomra alapozom a filozófia kialakulását, e tudat vizsgálata hamarosan elvezet az idegen tudat vizsgálatához.

A filozófiatörténet döntött.

A konstruktívabb ismeretelmélet, amelyet szélesebb körben beilleszthetünk a *pozitívizmusok* sorába, azt a megoldást választotta, hogy kiiktatta a saját tudat megismerését (s ezzel az idegen tudat megismerését is) a filozófiát megalapozó kérdésfeltevések közül, és ehelyett a tudat egészétől független empirikus egyes megismerések létrehozására és annak igazolási potenciáljára alapozta a filozófiát.

Összefoglalóan ez lett a pozitivisták irány.

Az ezzel az iránnyal felszabaduló problematika („saját tudat-idegen tudat”) lett ezután a fenomenológia valóságos kiindulópontja.

Mindenesetre a fenomenológia sem tudta megoldani a saját tudat-idegen tudat problémáját azon a szinten, hogy az ebben a konkrét kérdésben segítségünkre lehetne.

Az egyetemes filozófia végső választása, miszerint a saját tudat, a belső tudat pozitívan érzékelhető tartalmait a megismerés szempontjából másodlagosnak nyilvánította, és ezzel az ismeretelmélet fővonalát a külső tárgyiasság megismerésére irányította, helyes volt. A tudatnak kétségtelenül van belső tárgyiassága, ezekre azonban nem lehet ismeretelméleteket építeni, ráadásul – s ez sokkal nagyobb probléma, ami ráadásul óhatatlanul instrumentalizálódik akár még a részvevők kifejtett szándéka ellenére is - menthetetlenül *ki is lehet használni a megismerés szempontjából sokkal relevánsabb külső tapasztalatra épülő ismeretelmélet kiépítésével szemben.*

Mindez óhatatlanul megjelenik a tudatáram irodalomelméleti kérdésénél, hiszen itt a másik tudat, az „idegen” tudat közvetlenül egy közegbe, ha tetszik, „egy térbe” kerül az író egyszerre a szereplő, a másik szereplő és az olvasó tudatával.

Nem lehet bizonyítani, hogy a másik tudatában pontosan az történik, amit az író leír, ennek ellenére a másik tudatának írói ábrázolása járhat sikerrel.

Ennek a lehetséges sikernek nemcsak az alapozhatja meg a lehetőségét, hogy az irodalom nem filozófia (azaz nem vonatkoznak rá az igazolás követelményei), hanem az is, hogy az író teremthet olyan esztétikai világot, közelebbről meghatározva olyan közös médiumot, amelyben a négy tudat közös egzisztenciális térbe kerülve egyedülálló és katartikus kölcsönhatásra léphet egymással.

Metaforikusan szólva, ez a tér elsősorban „mély” (nem véletlen Broch feltűnő érdeklődése Jung iránt), a derengési állapot szó szerint a tudat mélyebb, ontológiai szintjén realizálódik, azaz a négy tudat egyike sem a maga tudatos szintjén nyilvánul meg. Majdhogynem logikusnak tűnik ezután, hogy a derengési állapot abban az ontológiai és egyben pszichológiai mélységben létezik, amelyben már, ha nem is szűnnek meg, de már erősen elhalványodnak az individuáció különbségei. Minél mélyebbre haladunk saját tudatunkba, annál közelebb kerülünk valakihez, aki ugyanakkor ugyanolyan mélyre hatol saját tudatába.

Ez természetesen nem ismeretelméleti vagy tudományos bizonyítás, de mégis megvilágíthatja teszi a derengési állapot létszintjének sajátos egzisztenciális terét.

Broch esztétikai, ha tetszik művészi érdeme, hogy ezt a derengési állapotra alapuló ábrázolás módot *nem írói spekuláció* eredményeként hozza létre (jóllehet, mint tudjuk, egyáltalán nem riad vissza akár még a művön belüli spekulációktól sem).

Ezt a, mint láttuk, igen bonyolult megközelítés módot, *provokatív* közvetlenséggel vezeti elő. A reflexió *Kafkára* emlékeztető teljes hiányával. a lehető legtermészetesebbnek látszó írói narrációjával valósítja meg ezt a tervet. Nem csodálkozhatunk ezért azon, hogy sokaknak az ilyen típusú Broch-írásokban érzékelhető teljes reflexió-hiány nem ritkán éppen Kafkát juttatta eszébe.

A különbség azonban mégis nyilvánvaló.

A szélsőséges reflexióhiány Broch esetében *írói kockázatvállalás*, ami a derengési állapotra alapuló egzisztenciális írásmód reflexív dimenziójának kikapcsolására és a négy tudat közös egzisztenciális terének elfogadtatására irányul. Kafka reflexió-hiánya mindenre alapul, csak éppen nem a derengési állapotra; az író végigvitt külső perspektívája minden kapcsolatát elveszíti mind saját derengési állapotával, mind az ábrázolt személy derengési állapotával, mind pedig az olvasó derengési állapotával.³

A négy tudat közös terének felrajzolása az egzisztenciális gondolkodás, s tágabban az egzisztenciális filozófia felé is utat mutat. Anélkül, hogy a derengési állapot jelen írói ábrázolásának messzemenő egzisztenciál-filozófia jelentőséget tulajdonítanánk (jóllehet ez nem lenne lehetetlen vagy értelmetlen), addig a pontig mindenképpen el kell mennünk, hogy ennek az elemzésnek a nyomvonalán az egzisztenciális gondolkodás legkülönbözőbb műfajokban való kialakulásának történelmét visszavigyük legalábbis a 20-as évekig, de még az sem lenne kizárva, hogy akár a 10-es évek végéig is.

Úgy látjuk, hogy az új típusú egzisztenciális komponens az értelmiség lényegében összes szellemi megnyilvánulásában az első világháborút követő felbomlási és újra szerveződési folyamatok nem egyszer legfontosabb összetevője. Szinte taláломra választjuk ki *Aragon*

³ E jegyek kiváló kiindulópontot szolgáltatathatnának egy rendszeres Kafka-értelmezés számára.

fejlődését, akinek egyes állomásait igen jól dokumentálva elárulhatják, hogy milyen mély egzisztenciális gyökerek húzódnak meg társadalmi, politikai és esztétikai döntései mögött.

Az egzisztenciális komponensek kitágítása egyben még *új szövegösszefüggést* is teremthet a derengési állapot ábrázolására alapuló broch-i írásmód számára. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a derengési állapot irodalmi rögzítése az egzisztenciális dimenzió átmeneti vagy végleges kiterjesztése. Az olvasó nem tehet fel analitikus kérdéseket, mert az írói mindentudás a tudatnak azokon a mélyebb egzisztenciális rétegeibe bocsátkozik le, ahová sem az adott szereplő, de akár még a tudományos eszközökkel dolgozó pszichológus sem érhet le. Ily módon az írói mindentudás nem felhossa a mélyből a derengési állapot egyes tartalmait, de médiumot teremt a derengési állapot tartamainak önálló kibomlására.

A derengési állapot antropológiája szerint a derengési állapot szintjén mindnyájan egyformák vagyunk - belső tudatáramaink az így megteremtett egzisztenciális térben találkozhatnak, és közös folyamattá állhatnak össze. Megszűnnek az én határai, megszűnik az individuáció, az ember számára lényeges lét a tudatáramok szintjén folyik.

Ha ezt a gondolatot ezen a szinten folytatjuk, azaz akár pszichológiai vagy antropológiai tézisnek fogjuk fel, új kérdések keletkezhetnek, amelyeket természetesen már csak valamelyik említett tudomány keretei között tudhatnánk megválaszolni. Ismét igen jellemző, hogy Broch, aki szenvedélyes elméletalkotó, jóval elnagyoltabban és sematikusabban fogalakozik a most keletkező elméleti kérdésekkel, mint amilyen mélyre sikerülnek reflexió nélküli irodalmi ábrázolásai.

Rendkívüli belső ökonómiáról tanúskodik ez, hiszen Broch pontosan érzi, hogy irodalmi teljesítményének semmilyen szüksége nincs arra, hogy azt az egyik említett úton teoretikusan tovább fejlessze.

Ebben az összefüggésben beszélhetünk tehát broch-i emberképről. Ez az emberképpel kapcsolatos legfontosabb probléma immár nem az, hogy melyik szaktudományban lehetne azt, mint tézist tovább fejleszteni, de az hogy miként keletkezett Broch-ban ez az emberkép.

Feltehetjük a kérdést, hogy a derengési állapotára alapított emberi létezés nem meglepő leegyszerűsítés-e Broch komplex gondolkodásához képest.

Feltehetjük azt a kérdést is, mennyiben a történelmi korszak diktálta ezt a felismerést Broch számára a korábbi antropológiához képest. De az is elképzelhető hogy az így felfogott emberkép a polihisztor Broch önálló esztétikai innovációja, az írói próbálkozások kialakuló végeredménye, amelynek átütő *minimalista* ereje Broch számára feleslegessé teszi a korábbi emberképeket.

Ez a *minimalista* végeredmény újabb oldalról kerül különleges viszonyba a freudi pszichoanalízissel. E vetület elemzése azért is különleges nehézségekbe fog ütközni, mert nem lesz azonos Broch számos korábbi Freud-értelmezésével.

A derengési állapotnak az irodalmi ábrázolás középpontba állításával sajátos *kvázi-filozófiai* jelenségek is létrejönnek. Ebben az új jelenségsorban az irodalmi ábrázolás és a filozófiai tartalom, a konkrét mű és a filozófia gondolat általánossága, a konkrét szereplő és az emberi általánosság talán még az eddigieknél is elválaszthatatlanabban keverednek össze. Az egyes egzisztenciális pillanat kitágítása az olvasó számára egyszerre irodalmi esemény és egy idegen tudat terméke, a másik oldalon éppen e kitágítás következtében már nyomban a saját tudat eseménye is, s azon keresztül minden ember tudatáé.

Ha ezt a sokféleséget most az irodalmi mű felől szeretnénk nézni, ez minden kétséget kizáróan az irodalmi ábrázolás eszköztárának addig elképzelhetetlen kibővülése.

Az egzisztenciális pillanat kitágítása triviális, sőt szinte tautologikus módon filozófiai élmény is, hiszen az idegen tudat és egzisztencia akadálytalan felvétele a saját tudatba és az egzisztenciába, majd a saját tudat és egzisztencia magától értetődő felemelkedése az univerzális tudat és egzisztencia szintjére, minden további részletezést feleslegessé tevő gondolati élmény.

A derengési állapotnak ez az irodalmi középpontba állítása másodlagos, de nem jelentéktelen *szociológiai* következményekkel is jár. A derengési állapot transzfer-folyamataiban realizálódó emberkép olyan környezet, s ezen keresztül olyan társadalom képét vázolja fel amelyben a tudatok ilyen azonossága *kvázi-szociológiai dimenziókat* is ölt, anélkül természetesen, hogy arra gondolhatnánk, hogy ettől már megszűntek volna a társadalmi különbségek, de e különbségek relevanciája feltétlenül erőteljesen elhalványodik az így ábrázolt tudatok mozgásában.

S végül ugyancsak nyilvánvaló, s szinte ugyancsak tautologikus a derengési állapot ilyen középpontba állításával a következő *politikai, antropológiai* következmény az idegen egzisztencia és tudat akadálytalan átmenete a saját egzisztenciába és tudatba (s innen, mint említettük, egy egyetemesnek nevezhető egzisztenciába és tudatba) nem sugallhat más világot, mintsem a politikai különbségek leértékelődését és irrelevanciáját.

A derengési állapot egyes tartalmi látszólag önkényesen kergetik egymást. Mint kitértünk rá, ez a tetszőlegesség az irodalmi mű és az olvasó számára elkerülhetetlen. Mindez kritikus támadási felületet is adhatna ez ellen a módszer ellen, hiszen a tetszőlegesség bizonyos mértéke szét is robbanthatja az irodalmi mű eredeti értelmét és létét. *Kivételt képeznek természetesen azok az esetek, amikor a szélsőséges tetszőlegesség tudatos, azaz provokatív, dekonstruktív vagy edukatív természetű.*

A derengési állapot Broch-nál bekövetkező középpontba állítása azonban egy ponton ki tud törni a szélsőséges tetszőlegesség veszélyeinek harapófogójából: s ez a pont az a tudat, amelyik maga hordozza a tudatáramot.

Annak a tudatnak és egzisztencia számára, amelyik keretet ad a megfelelő tudatáramnak, a tartalmak immár nem szélsőségesen önkényesek, de egzisztenciálisan szükségszerűek. Ez akkor is így van, ha ez a szükségszerűség egyáltalán nem jelenik meg a másik tudat és másik egzisztencia számára. A két egzisztencia közötti transzfer, a két szubjektum összekapcsolódása úgy valósul meg, hogy a második számára egyáltalán nem nyilvánvaló az első tudat tartalmainak szükségszerűsége.

A derengési állapotot hordozó tudat és egzisztencia ebből a szempontból tehát *aszimmetrikus* a másik tudathoz képest, de ez az aszimmetria igen termékeny.

A dinamikus aszimmetria emberképet konstituál, nem az író teszi ezt, hanem a dinamikus kibontakozó tudatáram. Derengési állapot tudatárama az egyensúlyt hivatott helyre állítani, ettől még nem kell feltétlenül tudatosnak is lennie akár a tartalmakat hordozó tudat számára sem. A aszimmetria a maga feszültségével mozgósítja a másik tudat hasonló derengési állapotának lehetőségét, azaz az abban megjelenő lehetséges helyre állítandó egyensúlyt, miközben az aszimmetriában létrejövő közösség olyan közös, univerzális emberi tartalmak léteire utal, mint amelyeket leginkább a jung-i emberképpel tudnánk leírni, anélkül természetesen, hogy a Broch-nál az irodalmi műben megjelenő valóságos tudatáramot a maga összes transzferével feltétlenül rögtön be akarnánk sorolni a jungi pszichológia rendszerébe.

A látszólag a világba kiáramló, látszólag tetszőleges, látszólag monologikus, látszólag monádikus tudatáram Broch művészetében aszimmetrikus világteremtéssé válik.

Bármelyik tudatáram bármelyik másik tudattal találkozáskor életre kelti a közös egzisztencia élményét, egy olyan vágyat, ami személyiség helyre állításához vezet.

A derengési állapot tartalmai olyan jellegű kapcsolatokat hoznak létre, amelyet *korrespondencia*-kapcsolatnak nevezhetnénk. A spontán módon, ha éppen nem önkényesen létrejövő kapcsolatok tartalmai összefüggést hoznak létre a dolgok között, e kapcsolatok a dolgok új oldalát, vagy ekkor elfeledett, de most újra láthatóvá váló dimenzióját mutatják fel. Ezek a korrespondencia-kapcsolatok emlékeztetnek a szürrealizmus, vagy például a modern líra eljárás módjára, ebből a szempontból minden csak nem véletlen az, hogy az álom, a derengési állapot, a költői képalkotás, a szürrealista képalkotás milyen közelségben állnak egymáshoz.

A derengési állapot irodalmi ábrázolása és az abból kinövő transzferek, a transzferek által generált további tartalmak, e tartalmak az egyes tudásterületek alá besorolható változatai egységes folyamatot alkotnak, mely egységes folyamat éppen a folyamat komplexitásának valamelyik magasabb szintjén kognitív dimenziókat ölt.

Elsősorban a „másik tudatok”-on át ismerjük meg önmagunkat, de az sem elhanyagolható lehetőség, hogy a tudatáram artikulálása annak az önmegismerését is elősegíti, aki ennek a tudatáramnak a hordozója.

A derengési állapot ilyen jellegű ábrázolása *élő szürrealizmus*, amelynek láttán a tézissel is megpróbálkozhatunk, hogy a tudatáram eredetileg bizonyosan nem esztétikai vagy irodalomelméleti minőségei irodalmi keretbe helyezve talán éppen minden változtatás nélkül nyernek esztétikai minőséget.

A derengési állapot és az arra alapított irodalmi ábrázolások újra meg újra felvetik az egyén és a tömeg, illetve az individuum és a nagyobb csoport lélektanának különbségeit.

Ez a szembeállítás minden, csak nem triviális, hiszen elvileg nem lehet kétségbe vonni sem a tömeg derengési állapotának létét, sem pedig annak esetleges irodalmi ábrázolhatóságát. Eltekintve a tömeg derengési állapotának gyakorlatilag lehetetlen ábrázolásától, nyilvánvaló különbség, hogy az individuum derengési állapota a *besorolhatatlanságig differenciált*, amíg a tömeg hasonló állapota éppen a tömegszerűség előzetes feltételezése miatt csak kizárólag a maga homogén mivoltában lehet megragadható.

Lehet, hogy nem teljesen helyes az a gyorsan elfogadott magyarázat, hogy a tömegben eltűnik az individuum, a tömeg érzelmeiben feloldódik az egyéni érzélem, annyi azonban bizonyos, hogy a tömegben megnyilvánuló individuum saját, a differenciálásra alkalmas derengési tartalmai tökéletesen megragadhatatlanok.

Az egyén derengési állapotait az író részben létező, s nem erre a célra kitalált irodalmi technikák segítségével, részben pedig e tanulmányában már többször érintett egzisztenciális elemek segítségével rekonstruálhatja, hiszen az egyének között a saját tudat s az idegen tudat közötti intuitív kommunikáció mindenképpen nagy múltra nézhet vissza. A beleérző képesség, az empátia, a metakommunikáció széles tapasztalati halmaza áll akkor is rendelkezésünkre, ha ezek működtetésében nem feltétlenül vagyunk tudatosan kiképezve.

Az egzisztenciális empátia e bonyolult ontológiai helyzete definiálja és egyben ki is tünteti Broch írói technikáját.

Az írói innováció a szemléleti és írásmódbeli kreativitás jól érzékelhető senki földjére hatol be, ez a köztes terület természetes kihívást jelent számára, amely kihívásnak vagy megfelel, vagy nem, a megfelelést végső soron az olvasó igazolja vissza.

Az idegen tudat teljes kérdésköre, az egzisztenciális és hétköznapi empátia, akkoriban esztétikákban igen gyakran fontos szerephez jutó „beleérző képesség” jelentik a köztes tér egyik pólusát. Ezekkel a határozatlan tárgyiassággal jellemezhető emberi képességgel azonban az író még nincs felruházva annak lehetőségével is, hogy ellenőrizhetően és igazolhatóan legyen képes nemcsak felmutatni az idegen tudat derengési állapotát, de hosszasan mozogni is abban.

A másik pólus tehát ismeretlen. A határozatlan tárgyiasság jegyében az ismert és a teljesen ismeretlen között helyezkedik el Broch irodalmi innovációja. Az, hogy ez az irodalmi innováció támaszkodik is, s nyilván nem öntudatlanul az egzisztenciális és a hétköznapi empátia közismert jelenségeire, legutóbb igen plasztikusan vált érzékelhetővé a tömeg lehetséges derengési állapotaival összehasonlítva. Ebből a kiindulásból nézve ugyanis nyomban világossá válik, hogy éppen azért nem tudunk lépni a tömeg derengési állapotának esetleges megismerése felé, mert a tömeg irányában nem állnak rendelkezésünkre olyan elemek, melyek az egzisztenciális vagy a hétköznapi empátia, beleérző képesség tulajdonságaiban erre minket képessé tennének.

Egyáltalán nem tartjuk kizártnak, hogy akár hagyományos tömegpszichológia, akár a más megalapozottságú, újabb társadalomlélektanok tesznek majd előrelépéseket bizonyos kollektív vagy nagyobb csoportokra jellemző derengési állapotok megismerése felé. Egyelőre azonban még kísérletképpen sem tudjuk elképzelni, hogy a klasszikus tömeg valóságos derengési állapotát meg tudjuk közelíteni.

Röviden térünk arra a kísérletre, amelyet egy korszakában rokon kutatókkal együtt Jung végzett, s amely projektumban a derengési állapotnak megfelelő jelenségek igen közel kerülnek a világnézet fogalmához.

A világnézet fogalma a filozófia és a tudás szociológia egyik meghatározó rendszerező elem, mégis világos, hogy Broch derengési állapotát nemcsak nagyon világosan el lehet, de el is kell határolni e filozófiai és tudásszociológiai világnézet-fogalomtól. Broch egzisztenciális derengési állapotai, bennük az aktuális külső és belső világ előre ki nem számítható véletlenszerű kapcsolatait, pontosan a maguk logikáját követik, és a szó szoros értelmében nyomban meg is szűnnének létezni, ha ezek a belső tartalmi szekvenciák magukra ölténék egy azonosítható világnézet keretét. Lehet, hogy az aktuális derengési folyamatban eredetileg világnézeti elemek is benne vannak, ezeket az elemeket az olvasó akár még fel is ismerheti, de abban a pillanatban, hogy maga a világnézet bizonyos azonosítható mértékben válna felismerhetővé, ez máris áttörné a derengési állapot saját logikáját, kiszámíthatatlan öntörvényűségét.

Az *alvajárók* trilógiából egy önmagában epizódikus történetet emelnénk ki, amellyel azt szeretnénk érzékeltetni, milyen művészi magaslatokra emeli Broch a derengési állapot alapjelenségét.

Az előbb említett „epizódok” kisebb jelenetek, amelyek sorából áll össze maga a regény, s ez új oldalról mutathatja, hogyan válik a derengési állapot létszintjének ilyen mértékű irodalmi kitüntetése regénymozzanattá is.

Nem azt érzékeljük azonban, hogy a nagy trilógia apró epizódok sora, de azt, hogy mivel minden apró epizód a derengési állapot médiumában van megfogalmazva, ez a rengeteg epizód egyetlen nagy derengési állapotot alkot.

Az, hogy milyen szintre emelte Broch a derengési állapot középpontba állításából a kibontakozó írói lehetőségeket két példán szeretnénk megmutatni.⁴

Az Esch-kötet második fejezetében azzal indul a kiválasztott epizód, hogy Esch súlyosan sértve érezte magát, hogy levelét Heintjen asszony még mindig nem válaszolta meg. Ez a helyzet abban a pillanatban életre hívja benne fő traumáját: a kereskedő életében természetesen az a szokás, hogy megfelelő időben meg kell válaszolni egy levelet. Ráadásul, egy magánlevél nem mindennapi esemény és teljesítmény.

Ez tehát az a kiindulópont, az a voltaképpen említésre is alig méltó apróság, ami beindítja Esch-ben a derengési állapotnak azt a munkáját, amit Broch legsajátabb írói innovációjának tekintettünk.

A következő lépés hatalmas ugrást tesz a kiinduló helyzettől, komolyságát az a metaforikusan szólva függő beszéd is elősegíti, amellyel Broch úgy írja le Esch gondolatainak egymásutánját, hogy nem tesz különbséget az írói és a szereplői beszéd között. Mivel azonban az előző mondatban már világossá tette, hogy Eschs derengési állapotának kiindulópontjáról van szó, nem lehet kétségünk a felől, hogy ezek az írói objektivitással ellátott mondatok Eschs fejében születnek meg.

Eschs az, aki Heintjen asszony hallgatását annak „karakteréből magyarázza”, miközben elismeréssel adózhatunk ismét Broch érzékenységének, amikor is ezt a fogalmat választja, hiszen a levél meg nem válaszolásából nyomban valakinek karakterére való következtetés Eschs-t kiválóan jellemzi. Egzakt bepillantást enged világnézetébe, hiszen a karakter nagyon is a polgári élet világa, amelynek általánosított rendjét Esch a levél meg nem válaszolásakor hiányolta.

Ez a nyitás bepillantást enged abba is, hogy milyen gazdag, milyen komplex és milyen átfogó utat képes megtenni ez a technika a szereplő tudatállapotának ábrázolásába.

Két mondatot emeltünk ki, az egyik német kiadásban ez összesen hat sor, de máris Heintjen asszony karakterénél tartunk, sőt Esch teljes fájdalma is megjelent, amiért a mai világban már ismeretlen az az elemi udvariasság, ami a kereskedői világban még mindig szokásos.

Heintjen asszony karaktere sok eltérő tartalmat összefoglaló képben jelenik meg Eschs fejében, aki közeledni akar Heintjen asszonyhoz, s ezt a hölgy az egy bizonyos arckifejezéssel utasította el, amely rendre utasító volt. Ez a karaktervonás jelenik meg okozatként, amely

⁴ A következő két epizódban a regény három főszereplője lét fel, azok, akikről Broch a trilógia három kötetét elnevezi. A három ismeretelméleti alaptípus közül az őrnagy (Pasenow, az egykori fiatal hadnagy, aki a maga historizálóan romantikus életfelfogásában szembekerül a modern világgal, amelyet súlyos egzisztenciális áldozatokkal kell megfizetnie). Esch, az „anarchia” képviselője, akinek érzelmi és impulzív lázadása a jelen ellen egyszerre követeli a „rend”-et és a „szabadság”-ot, s Huguenaun, a modern racionalitás személytelen hőse, aki kihasználja, mint a „romantikus”, mind az „anachista” protagonista értékekkel folytatott harcát a maga „nihilizmusá”-ban le is legyőzi őket.

utólagosan leleplezi Eschs maga előtt sem bevallott szándékát, hogy levelével közeledjen Heintjen asszonyhoz.

A válasz elmaradása azt a bizonyos arckifejezést juttatja eszébe, amely ezekben a jelenetekben megvalósult.

Egy rövid pillanatig a levélíró Esch és az asszonyhoz közeledő férfiak azonos szerepben jelennek meg, amit Esch természetesen nem vállal. Ezért siet megérteni azt a karaktervonást, amit az imént ő állapított meg vagy egyenesen fabulált. Nem tudunk semmit arról, miért nem válaszolta meg a levelet Heintjen asszony, Esch azonban már eljutott a hölgy karakteréhez, majd azonosult is ezzel a karaktervonással.

Ez a hirtelen azonosulás Eschs lényeges tulajdonságát teszi láthatóvá, a jelen és a világ elutasítását kifejező *tisztaságvágyát*. Az asszony karaktere efelől a tisztaságvágy felől válik felismerhetővé, amivel Esch átlendül a helyzet másik oldalára.

Eddig az asszony magatartása a világban uralkodó rendetlenség és káosz jelensége volt, miközben most annak tisztasága nagyon közel kerül Eschs tisztaságvágyához.

Még mindig csak néhány mondatnál tartunk, de máris előttünk van Esch derengési állapotának sajátos rögzült világa: „A levél végül is olyas valami, amit írójának keze bepiszkol”...

A tisztaként ábrázolt Heintjen asszony e pillanatban jogosan és helyesen nem válaszolja meg Esch levelét, hiszen azért, hogy Esch levelét kézzel írta, annak papírját be is piszkolta, s ezzel maga is része lett a világ szennyének, amiért Eschs sietve igazat ad Heintjen asszonyank abban, hogy nem válaszolta meg a levelét.

Nem árt emlékeztetnünk arra, hogy a tudatáram nemcsak hatalmas távolságokat futott be tett Esch tudatában, de máris szinte komplett magyarázatot talált ki Heintjen asszony magatartásra.

E folyamat sajátos és specifikus helyzetbe hozza az olvasót: a szeme láttára épül fel egy történet, amely bármely irányba tovább fejlődhet, és bármikor szét is pukkanhat, mint egy szappanbuborék.

Heintjen asszony tisztasága gyors egymásutánban kontraszt-tartalomként jelenik meg Esch tudatában a többi nőalakkal szemben is. Ezekben az összehasonlításokban Heintjen asszony alakja annál magasabbra emelkedik, minél határozottabban utasítaná el magát Eschs-t is, amelynek következtében e folyamatban együtt mozogva az olvasónak azt kell megállapítania, hogy *Esch saját virtuális elutasítását is örömmel éli meg, és abban is igazat ad Heintjen asszonynak, hogy ha esetleg a levél tartalma ellenérzéseket váltana ki belőle.*

Esch tudatáramának egyes lépcsői ekkorra már teljesen elszakadnak a valóságtól, miközben módszeres pontossággal jelölik ki a derengési állapot Esch-re sajátos világát. De az a mód is nagyon sajátos, ahogy ez a derengési állapot az olvasó előtt megjelenik. Olyan hamis tudat ez, amely emlékezteti az olvasót egy konkrét egzisztenciális problematikára, egy világhelyzetre, amelynek komoly maradéktalan felvállalása Esch-t jellemzi, s miközben ez tudatosodik benne, kényszerítő erővel megindul az olvasó saját derengési állapota is.

S e két folyamat párhuzamos is lehet.

Az olvasó pontosan láthatja, hogy milyen ugrásokban épül ki Esch víziója a levélről és azon át a világ állapotáról, s miközben azt elutasítja, maga is saját tudatáramaival kényszerül szembenézni.

Sajátos asszociatív, generatív írói technika ez, amelyben, az olvasó a regényt olvasva egy párhuzamos síkon önmagával is elkezd foglalkozni. *Broch átragasztja az alvajárási valóságát a regényalakról az olvasóra magára.*

A következő példa nemcsak a derengési állapot technikájának újabb, korlátlan lehetőségeit mutatja, de azt is, hogyan képes egy ilyen jelenet a regény üzeneteinek megfogalmazását is elősegíteni. Mutatja, hogy ez a sajátos technika (a szereplő tudata úgy esik egybe az író dikciójával, hogy az ebben az egybeesésben rejlő két vonulat mindvégig követhető és elkülöníthető) nem rekonstrukció a szó hagyományos értelmében, hanem maga is sajátos realitás, valóságos történet.

A trilógia vége felé kivételes dramaturgiai erejű jelenet következik.

Az őrnagy (a hátszágban annak a városnak a parancsnoka, amelyben a cselekmény játszódik) íróasztalán felbukkan egy olyan lista, amely az eltűnt vagy a dezertálással gyanúsítható személyek nevét tartalmazta.

Az őrnagy szeme megakadt Wilhelm Huguenau nevére. Miközben a név eljutott a tudatáig, kérdően pillantott a küldöncre, mintha neki kellene választ adnia arra a kérdésre, miért szerepelhet Huguenau neve a dezertőrök listáján. Annyi ereje maradt még, hogy kiadja a parancsot a küldönc távozására, majd leborult az asztalra, arcát kezébe temetve.

Az őrnagy derengési állapota itt kezdődik. Az a gondolat riasztja fel, hogy a küldönc még mindig az ajtóban áll, és nem más, mint Esch. Esch alakja áll tehát az ajtóban, természetesen szemrehányó tekintettel, ami azt mondja „mindig van áruló közöttünk”.

Az őrnagy alvajárási állapotában végigfut az árulás gondolata, majd hirtelen egy csapásra minden világos lesz: ő maga az áruló, ő a városparancsnok, ő engedte közelébe a dezertőrt, segítette útját a civil világba. Alvajárási állapotában az őrnagy máris magára vállalta Huguenau bűnét, ennek megfelelően rögtön meg is büntette magát: letépte saját nyakából a vaskeresztet, hiszen egy árulónak nem szabad kitüntetések hordoznia.

A derengési állapotra alapított irodalmi ábrázolás nemcsak magukban a tudati folyamatok médiumában képes példátlan gazdaságot és komplexitást létrehozni, de tevőlegesen beleavatkozik a valóságos történésekbe is. A tudatállapot valóságos jelenteket generál, a valóságos cselekedetek új tudatállapotokat hoznak létre, vagy módosítják az addigi tudatáram dimenzióit, ami azonban teljesen magától értetődő is, hiszen a tudatáram maga az örök változékonyság, spontaneitás, minden fejlődhet minden irányban.

Őszintén sajnálhatjuk, hogy e tanulmány keretei között képtelenség rekonstruálni a derengési állapot cselekményalkotó erejének maradéktalan finomságát és differenciáltságát.

A derengési állapot egymásutánja máshoz nem hasonlítható kölcsönhatásra, dialógusra lép a közvetlen környezetben lévő valósággal, ebben természetesen olyan szereplők tudatállapotával és reakcióival is, akiknek fogalmuk sem lehet arról, hogy az miként jelenik meg a középpontban álló derengési állapot folyamatában.

Az őrnagy és Huguenau e többszörösen előkészített szembesülése ösztönösnek látszó, de tudatos írói mesterfogás.

A maga romantikus és merev szabályai között élő őrnagyot természetes módon képes becsapni egy ügyesnek nevezhető, de semmilyen szempontból különösnek nem ábrázolt olyan szélhámos, akinek az újkori racionalitást leképező haszonelvű logikája ugyanolyan ideáltipikus, mint az őrnagy romantikája.

Ez a büntetés teljesen indokolt. Nem konkrét érdekei miatt söpri el Huguenau az őrnagy romantikus világszemléletét, de a szimpla cselekedetek evidenciájával.

Huguenau szélhámosságának sikere igen egyszerű alapokon nyugodott, magatartásával egyszer sem sértette meg az őrnagy romantikus társadalom- és emberképének alapjait, egyszerűen szimpla hazugságokkal olyannak mutatta magát, mint amilyen emberek ebben a romantikus világképben automatikusan elismeréshez juthattak.

Miközben Esch szenvedélyes és őszinte anarchiája igen erőteljes kihívást jelentett az őrnagy számára, Huguenau egy-egy egyszerű hazugsággal meg tudta nyerni bizalmát.

Broch nem mondja ki, a hatalmas trilógia irodalmi eszközei ezt egyáltalán nem élezi ki, mégis hatalmas erővel lép működésbe a katarzisz gépezete: a tragikus hiba és hatalmas büntetése.

Az őrnagy bonyolult pszichológiai, sőt fiziológiai lépésekben reagálja le azt a tragikus hírt, amely ugyan egy idegen személy dezertálásáról tudósítják, de amely hírt ő a kezdetektől fogva saját bűnének tekint.

Éppen a derengési állapot, mint alapvető irodalmi médium, engedi meg Broch-nak, hogy még finomabban merüljön el ebben a folyamatban. Ismét dramaturgiai, sőt drámaelméleti mozzanathoz érkezünk.

Az őrnagy ugyanis a dezertőr bűnében saját bűnét nem abban az összefüggésben fedezi fel, amelyben még mindig némi lehetősége lenne a helyzet tisztázására és ezzel önmaga felszabadítására.

Ebben a derengési állapotban is csak az a mondat jut eszébe: „mindig van áruló közöttünk”, hogy azután a derengési állapotban már az áruló alakja terelje tovább a gondolatokat.

Az áruló becsstelen, az áruló elárulja hazáját, olyan ember, aki becsapja a bajtársait. Mindez teljesen az eredeti, romantikus militarista világnézet jegyében fogalmazódik meg.

A változatlan romantikus militarizmus áramán jut el saját szerepéhez, ő, a város parancsnok volt az, aki meghívta a dezertőrt, ő segítette a dezertőr polgári életének kialakítását.

Ezen a szálon saját részeseletét, saját bűnét abban kell látnia, hogy akkor tehát ő maga az igazi áruló, aki nem érdemel kegyelmet.

Nem úgy reagálja le tehát az őrnagy Huguenau árulását, hogy rájönne arra, hogy saját világnézete a hibás, az, hogy, hogy egy semmilyen különleges képességgel nem rendelkező, de a kor szellemét, Broch világnézetében: viselkedési kultúráját ideáltípusként képviselő, tankönyvi eset triviális, közhelyszerű szélhámosságának felült.

Még ebben a pillanatban sem volt képes saját gondolkodásának zárt, merev szerkezeti mögé nézni. Nem volt képes megfogalmazni, hogy saját mindenki szemében felismerhető transzparensnek nevezhető értékrendszere volt az oka annak, hogy egy arra sétáló dezertőr teljesen berendezkedjen abban a városban, amelynek katonapolitikai rendjéről ő maga fáradságot nem kímélve gondoskodott.

Végezetül arra teszünk kísérletet, hogy a sajátosan broch-i tudatáram-irodalom elemzése során kialakuló derengési állapot definíciójához keressünk lehetséges hipotéziseket.

Az *első* értelmezés a tudatáram esztétikai alaptermészetét fogalmazza meg. Ennek a változatnak a háttérében a plátói típusú értékektől megfosztott világ, saját megfogalmazása szerint a negatív univerzalizmus közegében az emberi világ az antropológia szükségszerűen a tudatáramok formájában és médiumában létezik. Ebben a változatban tehát a broch-i

értékfilozófia lenne az elsődleges, amelynek gondolatai a negatív univerzalizmus valóságán át elvezetnek a tudatáramok valóságához, amely ily módon esztétikai szerephez jut.

Egy *második* értelmezés szerint értékfilozófia és antropológia sorrendje megváltozik: a negatív univerzalizmus nem úgy épül fel hogy a megingott értékfilozófia vezet a tudatáram antropológiájához, de úgy, hogy a tudatáram antropológiája keresi az utat (vagy nem találja) a platonizálódó filozófiához. Ebben az esetben a tudatáram antropológiai karaktert ölt.

Egy *harmadik* megoldás félretolja értékfilozófia és antropológia feltételezett kettősségét, és magát a tudatáramot, mint ontológiát fogja fel, mint a társadalmi lét szereplőinek olyan tudatvalóságát, mely megelőzi az értékfilozófia és az antropológia kettősségét.

Pillanatnyilag mind maga Broch, mind pedig a szakirodalom értékelhető érveket sorakoztat fel mind a három álláspont mellett.

IRODALOM:

Abrams, M.H., A Glossary of geological terms". 1999/7. ed. Heinle & Heinle ISBN:

0-15-505452-X, http://www.ohio.edu/people/hartleyg/ref./abrams_mh.pdf

Arendt, Hannah – Broch, Hermann, Briefwechsel. 1946 bis 1951. Herausgegeben von Paul Michael Lützel. Frankfurt am Main, 1996. Jüdischer Verlag.

Best, Otto F., Handbuch literarischer Fachbegriffe. Definitionen und Beispiele. Frankfurt am Main, 1973, Rev.ed.:1982.p.63/

Broch, Hermann, Schriften zur Literatur 1. Kritik. Herausgegeben von Paul Michael Lützel. Kommentierte Werkausgabe Band 9/1. 423 S., Suhrkamp Verlag, Frankfurt/Main 1975.

Broch, Hermann, Schriften zur Literatur 2. Theorie. Herausgegeben von Paul Michael Lützel. Kommentierte Werkausgabe Band 9/2. 319 S., Suhrkamp Verlag, Frankfurt/Main 1975.

Broch, Hermann, Die Schlafwandler. Eine Romantrilogie. Herausgegeben von Paul Michael Lützel. Frankfurt am Main, 1978. Suhrkamp.

Broch, Hermann, Massenwahntheorie. Beiträge zu einer Psychologie der Politik. Herausgegeben von Paul Michael Lützel. Kommentierte Werkausgabe Band 12. 588 p. Suhrkamp Verlag, Frankfurt/Main 1979.

Broch, Hermann, *Psychische Selbstbiographie*. Herausgegeben von Paul Michael Lützel. Frankfurt a. M., 1999. Suhrkamp

Broch, Hermann – Ruth, Norden, Transatlantische Korrespondenz. Frankfurt am Main, 2005. Suhrkamp.

Ferenczi, Sándor, Felnöttek „gyermekanalízise”. in: Gyógyászat, 16. Oktober 1932. 633-637. (Ins Ungarische übersetzt von Endre Almásy)

Gilbert, Stuart, James Joyce's Ulysses. London: Penguin, 1952

Harmat, Pál, Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis története. 1908-1993. Második, átdolgozott és bővített magyar nyelvű kiadás, Budapest, 1994. Bethlen Gábor Könyvkiadó.

Jacobi, Jolanda, Komplex, Archetypus, Symbol in der Psychologie C.G. Jungs. Zürich és Stuttgart, 1957. Rascher.

Kahler, Erich von (1962): Die Philosophie von Hermann Broch. Tübingen: Mohr.

Kiss, Endre, Totalitaetskunstwerk und Exil. Über Hermann Brochs anthropologische Wendung. in: Österreicher im Exil 1934 bis 1945. Protokoll des Internationalen Symposiums zur Erforschung des österreichischen Exils von 1934 bis 1945. Wien, 1977. 334-343.

- Kiss, Endre. (1981): Hermann Broch elmélete a polihisztórikus regényről. Budapest, 1981. Akadémiai.
- Kiss, Endre, Fejezetek a pszichoanalízis és a modern klasszikus irodalom kapcsolatának történetéből. in: Helikon ("Irodalom és pszichoanalízis"-különszám), 1990/2-3. 195-205.
- Kiss, Endre: Elias Canettis Phänomenologie der Masse oder eine Philosophie des Konkreten. in: Ist Wahrheit ein Meer von Grashalmen? Zum Werk Elias Canettis. Hg. Strelka, Joseph P. / Széll, Zsuzsa. Peter Lang Verlag. New York 1993. 111-121
- Kiss, Endre, Masse und Macht in methodischer Sicht in: Autobiographie zwischen Fiktion und Wirklichkeit. Schriftenreihe der Elias Canetti-Gesellschaft Bd.1. Hrg. Angelova, Penka / Staatscheva, Emilia. Röhrig Verlag 1997. 223-232.
- Kiss, Endre, Philosophie und Literatur des negativen Universalismus. Intellektuelle Monographie über Hermann Broch. Cuxhaven-Dartford, 2001. 351.
- Kiss, Endre, Der Dämmerzustand in philosophischer, psychologischer und romaesthetischer Beleuchtung. in: Austriaca, Nr. 55 2003. 155-172.
- Kiss, Endre, Does Mass Psychology Renaturalize Political Theory? On the Methodological Originity of "Crowds and Power". in: The European Legacy. Volume 9, Number 6, December 2004. 724-738. <https://doi.org/10.1080/1084877042000311581>
- Kiss, Endre, Fate-Generations and Generation Fates: Writers of Jewish Origin in Modern Hungarian Culture. in: The European Legacy, Vol.10, No 7, pp. 717-723, 2005. <https://doi.org/10.1080/10848770500335719>
- Kiss, Endre, Hendrik de Man and Attila József. On Soft and Hard Conditions of Socialism. in: The European Legacy, Vol.11. no 5, August 2006. pp. 515-526. London: Routledge. Taylor&Francis Group. <https://doi.org/10.1080/10848770600842861>
- Kiss, Endre, "Dichter werben für Dichter" (Hermann Broch und Elias Canetti). in: *Elias Canetti und Hermann Broch*. Herausgegeben von Penka Angelova, Marianne Gruber und Paul Michael Lützel. 2009. 81-95. St. Ingbert: Röhrig Universitätsverlag.
- Kiss, Endre, Philosophien der Krise. Hermann Broch und die unentdeckte Seele der Masse(n). in: Hermann Broch. Poetik, Psychologie und Philosophie der Krise(n). Themenheft Hermann Broch. (Zusammen mit Gabriella Rácz). in: Zeitschrift für Mitteleuropäische Germanistik. 4. Jahrgang, 1. Heft 2014. 1-103. (Narr Verlag.) 25-40.
- Lützel, Paul Michael, Hermann Broch: Eine Biographie. 1985. Frankfurt am Main: Suhrkamp)
- Roazen, Paul, Freud. Political and Social Thought. 1968. New York: Alfred A. Knopf.
- Spira Veronika, Bulgakov a Mester és Margarita című regényének multidiszciplináris értelmezése. 1989- 2010. in: http://www.spiraveronika.hu/kandid_v3.pdf
- Tögel, Christfried, Varga Jenő, a pszichoanalízis, a Tanácsköztársaság és a sztálinizmus. Thalassa(11), 2000, 2–3. in: <http://www.c3.hu/~thalassa/200023/arch0023/togel.htm>
- Wörterbuch Jungscher Psychologie. Szerk.: Andrew Samuels, Bani Shorter és Fred Plaut. Aus dem Englischen von Matthias von der Tann. München, 1989. Kösel.